

Trauma, pamięć, dziedziczenie. Czeska recepcja powieści *Peníze od Hitlera* Radki Denemarkowej

Keywords: Czech literature, *Money from Hitler*, Radka Denemarková, collective memory, the Czech identity

Słowa kluczowe: Literatura czeska, *Peníze od Hitlera*, Radka Denemarková, pamięć zbiorowa, czeska tożsamość

Abstract

The aim of this article is to analyze the Czech reception of the literary work *Money from Hitler* by Radka Denemarková. The second novel in the career of the Czech writer not only triggered much interest among readers, but also provoked a discussion about the issues essential for the Czech identity.

Czech authors' reviews and opinions concerning the novel focused on the memory of the expulsion of Germans from Czechoslovakia and on the impact of the communist era on both the memory about pre- and post-war history of Czechoslovakia and on the Czech mentality. Furthermore, interest was triggered by the literary quality of *Money from Hitler*. In this respect the assessment of the novel was rather inconclusive.

The author of this article also draws our attention to the fact that the discussion about the literary work by Denemarková can be seen as a part of the debate in the public sphere regarding the roots of the contemporary Czech collective memory.

Celem prezentowanego artykułu jest analiza czeskiej recepcji utworu Radki Denemarkowej pt. *Peníądze od Hitlera*. Druga w karierze powieść czeskiej pisarki nie tylko wzbudziła duże zainteresowanie czytelników, lecz wywołała również dyskusję na temat zagadnień istotnych z punktu widzenia czeskiej tożsamości. Recenzje i opinie czeskich autorów dotyczące powieści skupiły się na pamięci o powojennej wysiedleniu Niemców sudeckich, wpływie komunizmu na współczesną pamięć przed- i powojennej historii Czechosłowacji oraz na mentalność czeską. Zainteresowanie wzbudziła także literacka wartość powieści. W tym przypadku ocena utworu Denemarkowej nie była jednoznaczna. Autor niniejszego artykułu zwraca także uwagę, że dyskusja wokół *Peníędzy od Hitlera* może być traktowana jako część publicznej debaty o źródłach współczesnej czeskiej pamięci zbiorowej

Wstęp

Celem artykułu jest analiza czeskiej recepcji utworu Radki Denemarkowej pt. *Peníze od Hitlera*. (*Letní mozaika*)¹. Druga w karierze powieść jednej z najpoczytniejszych pisarek czeskich otrzymała w 2007 roku nagrodę *Magnesia Litera* w kategorii książka roku². Polski przekład zatytułowany *Peníądze od Hitlera* (*Letnia mozaika*) (Denemarková 2008) ukazał się w 2008 roku³. Utwór wzbudził duże zainteresowanie uczestników czeskiego życia społecznego i literackiego. Publicystów, krytyków literackich oraz blogerów interesował między innymi styl dzieła, logiczność niektórych jego scen czy tożsamość głównej bohaterki. Swoją uwagę skupili jednak przede wszystkim na zaprezentowanym w powieści ujęciu przeszłych wydarzeń, w którym problem losów Niemców sudeckich został wzbogacony o nowe, nieobecne w czeskiej pamięci zbiorowej, aspekty⁴. Autorzy recenzji książki zostali niejako skłonieni do pochylenia się nad obecnymi w utworze wyobrażeniami na temat powojennej i komunistycznej przeszłości oraz do dokonania ich interpretacji. Ten aspekt debaty

¹ Zob. Denemarková 2006. Temat recepcji powieści Denemarkowej podjął już Jiří Holý. Czeski badacz literatury w swoim artykule skupił się jednak bardziej na samym utworze, zaś jego odbiorowi poświęcił około jednej strony, ograniczając się do zasygnalizowania najważniejszych opinii o powieści. Zob. Holý 2017.

² Utwór wzbudził zainteresowanie także poza granicami Republiki Czeskiej – został przetłumaczony na kilkanaście języków i doczekał się nagród. Szerzej na ten temat zob. Peroutková 2015, s. 177–178. Warto odnotować, że powieść Denemarkowej doczekała się również adaptacji teatralnej. Sztuka była wystawiana w praskim teatrze Švandovo. Na ten temat zob. Hulec 2010.

³ To tłumaczenie zostało nominowane do Literackiej Nagrody Europy Środkowej Angelus za rok 2009.

⁴ Autorzy recenzji powieści Denemarkowej dostrzegają, że utwór stanowi wypełnienie „białych plam” w zakresie literackich ujęć powojennej przeszłości. Z kolei opinie badaczy literatury nie są już tak jednoznaczne. Jiří Holý i Šárka Sladovnicková przekonują, że zagadnienie podjęte przez pisarkę w *Peníądzech od Hitlera* trudno uznać za temat nowy. Ich zdaniem „Holokaust, nucený transfer Němců, reflexe židovské a německé menšiny v českých zemích se ve skutečnosti staly součástí

wokół *Pieniędzy od Hitlera* dał również asumpt do podjęcia próby częściowego rozpoznania rys i pęknięć czeskiego imaginarium. Właśnie z tego powodu pamięć i różne jej przejawy stanowiąc będą kluczowe zagadnienie analizowane w prezentowanym artykule.

W kulturze wielu krajów europejskich obecna jest idea debat historycznych, które wychodzą daleko poza ramy polemik profesjonalnych historyków i stają się udziałem intelektualistów, wpływowych przedstawicieli opinii publicznej, osób nie zajmujących się na co dzień badaniem przeszłości. Powodem dla takich sporów staje się najczęściej kontrowersyjna książka, nierzadko jest to utwór literacki. W Polsce po 1989 roku najzagorzalszy spór sprowokowała publikacja książki Jana Tomasza Grossa pt. *Sąsiedzi. Historia Zagłady żydowskiego miasteczka* (Gross 2000). Z kolei w Czechach zdecydowanie najistotniejszy spór dotyczy sensu czeskich dziejów i swoimi korzeniami sięga jeszcze XIX wieku (szerzej zob. Kola 2011, s. 284–314). Aktualna wydaje się także – wznowiona w 2020 roku dzięki wydaniu pierwszej czeskiej biografii Milana Kundery (Novák 2020) – polemika dotycząca czechosłowackiej przeszłości autora *Nieznosnej lekkości bytu*. Do powyższych debat należy zaliczyć także dyskusję dotyczącą tzw. dekretów Beneša, na mocy których po II wojnie światowej pozbawiono majątku oraz wypędzono z Czechosłowacji Niemców sudeckich. Powieść Denemarkowej odnosi się do tych właśnie wydarzeń. Zarówno utwór pisarki, jak i jego czeska recepcja mogą być traktowane nie tylko jako głos w konkretnym sporze historycznym, lecz również jako przejaw obecnej w Czechach tradycji ważnych z punktu widzenia opinii publicznej debat historycznych.

Bohaterką *Pieniędzy od Hitlera* jest Gita Lauschmann. 16-letnia dziewczyna z dwujęzycznej rodziny niemieckich Żydów po wojnie wraca z obozu koncentracyjnego – gdzie zginęli jej rodzice i siostra –

kulturního mainstreamu” (Holý, Sladovníková 2015, s. 68). Odmiennego zdania jest Michaela Peroutková: „Radka Denemarková ve svém románu otevírá dvě tabu — poválečný návrat německý mluvících Židů z koncentračních táborů a jejich přijetí českou společností a ochotu české společnosti kriticky reflektovat za komunistické diktatury vzniklou a zavedenou historickou narací” (Peroutková 2015, s.186).

do rodzinnych Puklic. Tam dowiaduje się, że jej ojciec został uznany za hitlerowskiego kolaboranta, zaś majątek jej rodziny skonfiskowano – zamieszkali w nim jej czescy sąsiedzi. Gita cudem unika śmierci z rąk czeskich mieszkańców wsi, którzy uważają ją za Niemkę. Bohaterce udaje się uniknąć przymusowego wysiedlenia z kraju i zamieszkuje u ciotki w Pradze. W stolicy Czechosłowacji (później: stolicy Czech) spędza całe swoje dorosłe życie, pracując jako lekarka. Gita Lauschmann powraca do Puklic po 60 latach. Jej rodzice zostali zrehabilitowani, zaś ona – wraz z wnuczką i prawnikiem – stara się o wyrównanie krzywd, w tym przywrócenie dobrego imienia swojemu ojcu. Natrafia jednak na opór mieszkańców Puklic, potomków jej dawnych sąsiadów.

Literatura rozrachunkowa, krajobraz po wojnie i problemy z tożsamością

Autorzy recenzji *Pieniędzy od Hitlera* podjęli próbę wpisania powieści w szerszy kontekst współczesnej literatury czeskiej. Według Petra Fischera „[...] česká literatura netrpí nedostatkem vůle a schopností uchopovat bolestně živá témata nedávné minulosti” (Fischer 2007, s. 22), zaś potwierdzeniem tej tezy jest nie tylko powieść Denemarkowej, ale również książki Jiřího Hájíčka *Selský baroko* (Hájíček 2005), Jana Nováka *Zatím dobrý* (Novák 2004; pol. *Nie jest źle*; Novák 2015), Jiřího Kratochvíla *Herec* (Kratochvíl 2006) oraz Jaroslava Rudiša *Grandhotel. Román nad mraky* (Rudiš 2006; pol. *Grandhotel. Powieść nad chmurami*; Rudiš 2011; por. Fischer 2007). Opinię zbliżoną do oceny Fischera wyraża Alena Fialová-Šporková. Jej zdaniem zainteresowanie czytelników coraz częściej wzbudzają książki, które „[...] kromě uměleckých ambic [mají – Ł.G.] také snahu vyslovit se k neuralgickým bodům současné společnosti i k nedávné minulosti” (Fialová-Šporková 2006, s. 2). Do takiej prozy, oprócz powieści Denemarkowej, należą wydany w 2005 roku utwór pt. *Děvčátko, rozdělej ohniček* (*Na cikňi na bari, čarav tro vod'or*) (Šmaus 2005; pol. *Dziewczynko, roznieć ogieniek*; Šmaus 2013) Martina Šmausa oraz

książka Jiřího Hájíčka pt. *Selský baroko* (Fialová-Šporková 2006, s. 2). Z kolei Joanna Derdowska⁵ z większą ostrożnością wypowiada się na temat obecności prozy podejmującej zagadnienia związane z niedawną przeszłością. W recenzji dla portalu iLiteratura.cz polska bohemistka odnotowuje, że najnowsza historia nie jest tematem częstym we współczesnej literaturze czeskiej. W tej materii dochodzi jednak do pewnej zmiany. Świadczyć o tym mają wydane nakładem wydawnictwa Host *Selský baroko* Hájíčka oraz *Pieniądze od Hitlera* (Derdowska 2006). Na książki Denemarkovej i Hájíčka zwrócił uwagę również Ondřej Horák. W jego opinii pojawienie się takich utworów świadczy o potrzebie odpowiedzi na szereg pytań dotyczących przeszłości czeskiej wsi. Ponieważ historycy na razie nie są w stanie dać społeczeństwu zadowalającej odpowiedzi, to tą kwestią zajęli się prozaicy (Horák 2006, s. 20). Literacką próbę wypełnienia „białych plam” w pamięci o przeszłości Czechosłowacji dostrzegli w *Pieniądzach od Hitlera* także inni uczestnicy debaty. Z tego powodu ich uwagę zwrócił moment historyczny, w którym Denemarková umieszcza bohaterkę swojej powieści.

Według Filipa Tomáša mimo oficjalnego kresu drugiej wojny światowej w maju 1945 roku, wydarzenia wojenne w niektórych miejscach trwały dalej – były jak cień, który w zależności od pory dnia ma różną długość:

Stín se nápadně prodlužuje s adjektivy *traumatizující, nevyjasněná, nevypořádaná*, což ve specifickém českém kontextu můžeme připojit i k období mezi květnem 1945 a dle Benešova dekretu č. 115/46 osmdvacátým říjnem 1945, tj. období křivd splácejících křivdy, a tím plodně zadělávajícím na křivdy další (Tomáš 2006).

Tomáš podkreśla, że Denemarková czyni z wydarzeń powojennych centralny temat swojej powieści. Zdaniem recenzenta chodzi tu o przeszłość, która nie pozostaje bez wpływu na współczesność (To-

⁵ Ponieważ recenzja Joanny Derdowskiej ukazała się w czeskim portalu o literaturze, to moim zdaniem stanowi głos – niezależnie od narodowości autorki publikacji – w czeskiej dyskusji o powieści Denemarkovej. Z tego powodu włączam go do prezentowanego artykułu.

máš 2006). Z kolei Fischer odnotowuje, że pisarka przenosi czytelnika [...] do času divokého odsunu a zlodějského parcelování majetku” (Fischer 2007). Wydarzenia związane z wysiedleniem Niemców sudeckich oraz konfiskatą ich majątków odcisną piętno także na Gicie Lauschmann. Utrata własnego majątku, dalsze cierpienia – dla głównej bohaterki powrót z obozu koncentracyjnego do rodzinnych Puklic stanowi kontynuację traumatycznych doświadczeń z okresu wojny. Jiří Lojín odnotowuje, że „Jediný rozdíl je v tom, že jí [Gicie – Ł.G.] ho [chodzi o cierpienie – Ł.G.] nezpůsobují Němci, ale Češi, bývalí sousedé, zaměstnanci jejího otce, lidé, o kterých si myslela, že jsou přátelé (Lojín 2012).

Wątek cierpienia głównej bohaterki w powojennej wsi akcentują także inni uczestnicy debaty o powieści. Ich szczególną uwagę zwraca kwestia tożsamości Gity Lauschmann. Zdaniem Tomáša jednoznaczne ustalenie narodowości dziewczyny jest w zasadzie niemożliwe. Bohaterka to „[...] československá Němka židovského původu. Z historie víme, kolik kombinatorických variací taková identita skýtá: německá Židovka československého původu atd.” (Tomáš 2006). Powojenny powrót do rodzinnej miejscowości okazuje się być dla Gity Lauschmann podróżą do miejsca, którym rządzą zupełnie inne niż przed wojną zasady. Zdaniem Derdowskiej niejednoznaczne, czesko-niemiecko-żydowskie pochodzenie sprawia, że młoda dziewczyna nie może stać się częścią społeczności, w której nowe porządki zorganizowano wokół kwestii narodowości (Derdowska 2006). Jan Šícha zaakcentował absurdalność tej sytuacji. Skomplikowana tożsamość bohaterki sprawiła, że Niemcy uznali ją za Żydówkę, zaś po wojnie dla Czechów – choć cierpiała w obozie koncentracyjnym z racji swej żydowskości – była Niemką (Šícha 2006, s. 16). Z kolei autorka bloga „Jedu v knize” podkreśla, że „narzucenie” Gicie Lauschmann niemieckiej tożsamości było powodowane chęcią wzbogacenia się:

V její rodině žijící na českém území se mluvilo německy, účetní knihy se vedly německy, to stačilo. Po válce se našlo hodně ochotných, kteří to vše dosvědčili, a dostali tak majetek rodiny Lauschmannových (*Peníze od Hitlera* 2018).

Powojenne przemiany zachodzące na czeskiej wsi oraz wynikające z nich bezprawie odcisnęły swoje piętno na bohaterce powieści *Pieniądze od Hitlera*. Jednak zdaniem Lojína to nie historia jest kluczowym tematem utworu. Wysiedlenie Niemców sudeckich i związane z tym niesprawiedliwości stanowią raczej tło dla cierpień jednostki. Z tego powodu pisarka

[...] se distancuje od často diskutovaného tématu odsunu Němců po druhé světové válce, nebo – lépe řečeno – dívá se na něj z jiného úhlu. Pohled na hromadný akt nahrazuje individuálním osudem jednoho člověka a jeho právem na spravedlnost (Lojín 2012).

Powieść Denemarkovej została zaliczona do nurtu prozy rozrachunkowej, podejmującej zmagania z historią. Z tego względu oczywiste było zainteresowanie kwestiami powojennej rzeczywistości. Uczestnicy debaty o utworze zgodnie odnotowali ścisłą zależność tych realiów od wojny i związanej z nią logiki przemocy oraz zemsty. Kluczowe podczas wojny kryterium przynależności narodowej pozostało aktualne także po jej zakończeniu. Krytycy podkreślili, że złożona tożsamość Gity Lauschmann okazała się przekleństwem w zderzeniu ze społecznością, która akceptowała tylko czarno-biały obraz świata oraz stosowała zasadę odpowiedzialności zbiorowej. Sposób, w jaki autorzy opinii analizowali pierwsze części powieści opisujące powojenne doświadczenia głównej bohaterki, mógł wywołać odczucie, że opinia Lojína o znaczeniu losu jednostki i jego prawa do sprawiedliwości jako kluczowego tematu utworu nie wydawała się uprawniona. Ten motyw dominuje jednak w drugiej części książki – wygnana z Puklic Gita Lauschmann powraca po 60 latach, aby walczyć o zadośćuczynienie za doznane krzywdy.

Niewyraźalność traumy i pamięć indywidualna

Powrót głównej bohaterki do rodzinnej miejscowości był dla niej niełatwym doświadczeniem. Doktor Lauschmann musiała zmierzyć się z traumą wydarzeń, jakie miały miejsce w Puklicach przed ponad pół wiekiem. Powróciły również wspomnienia z obozu koncentracyj-

nego, zaś mieszkańcy wsi używali jako argumentu w sporze wydarzeń z jej dorosłego życia w Pradze – jako młoda matka została zgwałcona, jej syna zamordowano, zaś mąż popełnił samobójstwo. Tragiczne wydarzenia z życia lekarki nie umykają uwadze uczestników dyskusji o powieści Denemarkovej. Zdaniem Fialovej-Šporkovej traumatyczne doświadczenia czynią główną bohaterkę niezrozumiałą dla innych:

Pod vlivem několika tragédií (kromě smrti rodičů a sourozenců ještě vražda syna a sebevražda manžela) se z ní předčasně stává netečná „stařena“, jejíž emoce ustupují chladné racionalitě, nutné pro stálý boj o přežití. Nemožnost i neschopnost okolí pochopit její život i pocity se tak stává trvalým hrdinčíným stigmatem (Fialová-Šporková 2006, s. 2).

Również Alena Badinová odnotowuje, że sens działań głównej bohaterki może być niezrozumiały dla innych ludzi (Badinová 2012). Do podobnej konstatacji dochodzi Derdowska, która podnosi także problem niewyraźalności. Polska bohemistka podkreśla, że w epilogu książki szczególną uwagę zwraca niemożliwość opisanie ludzkiego losu oraz zrozumienia go za pomocą słów (Derdowska 2006). Z kolei Fischer właśnie w podjęciu tego tematu upatruje wartości książki:

Gita ve své zpodobění nakonec neuspěje a jen částečně zapíše vlastní příběh do svých blízkých. Ale není právě román Radky Denemarkové důkazem, že to nebyla marná snaha: zachytit nepojmenovatelné a svědčit o zkušenosti, kterou nelze přenést? (Fischer 2007).

Mimo konieczności ponownego zmierzenia się z tragicznymi wspomnieniami z przeszłości Gita Lauschmann podejmuje walkę o zadośćuczynienie. Zdaniem Fischera lekarka z Pragi nie pragnie przeprosin, nie zamierza również przebaczać. Żąda tylko jednego: „[...] přiznání viny či spoluviny a uznání obětí, sebe, celé rodiny” (Fischer 2007). Krytyk podkreśla, że bohaterka bierze na siebie funkcję strażnika pamięci (Fischer 2007). Do podobnych wniosków dochodzi Aleš Haman. Jego zdaniem Gita Lauschmann stara się ożywić utracony czas, zaś wyrazem tego jest dążenie do wybudowania w Puklicach pomnika upamiętniającego jej ojca, Rudolfa Lauschmanna,

dawnego właściciela bezprawnie skonfiskowanego majątku (Haman 2006, s. 2).

Autorzy opinii o powieści odnotowali, że próba przekazania przez bohaterkę prawdy o powojennych okrucieństwach okazała się skomplikowana nie tylko ze względu na niewyraźność traumatycznych doświadczeń czy trudność w ich zrozumieniu ze względu na odległą perspektywę czasową. Sprzeciw ze strony mieszkańców wsi musiało wzbudzić to, że Gita Lausmann żądała od nich uznania winy ich rodziców i dziadków oraz zgody na budowę pomnika. Monument stanowiłby materialne świadectwo niewinności osoby, która w odziedziczonej przez pukliczan pamięci miała być słusznie pozbawionym majątku faszystowskim kolaborantem. W tym przypadku doszło więc do zderzenia pamięci indywidualnej bohaterki z postpamięcią⁶ mieszkańców wsi⁷. Jednak równie ważne okazała się też mentalność oraz interesy pukliczan. Autorzy opinii o książce Denemarkovej podjęli próbę rekonstrukcji motywacji i świadomości tej społeczności.

Dziedziczenie pamięci i przeszłości

Wśród recenzentów powieści Denemarkovej, którzy zwrócili uwagę na przedstawioną w utworze społeczność mieszkańców Puklic, dominowały głosy negatywnie oceniające członków tej wspólnoty i ich stosunek wobec żądań wysuniętych przez Gitę Lausmann. Według Mileny Marešovej naprzeciw siebie stanęły dwa wrogie obozy. Pukliczanie zmobilizowali się nie tylko w obronie bezprawnie zdobytego majątku, lecz również wartości, na których opierało się ich życie. Krytyczka podkreśla, że do walki z lekarką z Pragi stanęło środowisko, które swoją tożsamość przez sześćdziesiąt lat bu-

⁶ Na temat tego pojęcia zob. Hirsch 2012.

⁷ Jedynymi żyjącymi świadkami wydarzeń, które miały miejsce tuż po wojnie są w powieści fryzjer Mały (w tamtym czasie nosił nazwisko Klein) oraz siostra Ladinka Stolarza, która uratowała wówczas Gicie Lausmann życie. Żadne z nich nie decyduje się jednak, aby wyjawić prawdę o przeszłości innym mieszkańcom Puklic. Siostra Ladinka Stolarza zdradza tę tajemnicę tylko swojemu synowi, Denisowi.

dowało „[...] na krádeži, lži, a jak se později ukáže, i vraždě” (Marešová 2006). Pukliczanie w tej konfrontacji uciekali się do najbardziej niedorzecznych zarzutów i oszczerstw (Marešová 2006). Marešová, mówiąc o współnocie, która na przestrzeni dekad wypracowała określoną samoidentyfikację, podkreśla jednocześnie ważność ciągłości pokoleniowej dla tej społeczności. Taka konstatacja koresponduje z ocenami innych uczestników dyskusji, którzy mieszkańców Puklic opisują przy pomocy kategorii „dziedziczenia” oraz „spuścizny” – rozumianych nie tylko dosłownie, ale również metaforycznie.

Według Lojína na pukliczanach ciążyła wina za powojenne czyny ich ojców i dziadków. Zdaniem krytyka odpowiedzialność za postępowanie przodków ponosi się wtedy, gdy ignoruje się ich zbrodnie lub próbuje się je uzasadnić prawdziwymi lub insynuowanymi przestępstwami innych osób (Lojín 2012). Taka rozumiane „dziedzictwo” znacznie skomplikowało relacje między obiema stronami sporu oraz utrudniło poszukiwanie sprawiedliwego rozwiązania:

[...] na jedné straně doktorka Lausmannová se svými oprávněnými majetkovými nároky, na druhé lidé, jejichž předkové se dopustili vědomé krádeže, ale oni v těchto domech prožili celý svůj život, zvelebují si je a považují je za své domovy (Lojín 2012).

Lojín odnotował, że potomkowie osób odpowiedzialnych za przestępstwo musieli się mierzyć z perspektywą ewentualnej utraty własnego majątku. Tym samym – nie tylko symbolicznie, lecz również materialnie – odpowiedzieliby za czyny swoich przodków, wydarzenia, które miały miejsce przed ich narodzinami. Wskazując na tę sytuację, krytyk zdaje się akcentować złożoność sytuacji, w której przeszłość tak wyraźnie ingeruje w teraźniejszość. Przy czym w obu przypadkach oprócz kwestii finansowych w grę wchodziło również zagadnienie emocjonalnego stosunku do domu rodzinnego – pamięć i ból lekarki z Pragi jest konfrontowana ze strachem ludzi, którzy boją się o swoją nieruchomość. Utrata majątku przez pukliczan mogła się okazać wydarzeniem upodabniającym ich los do życia Gity Lausmann. Dość paradoksalnie mieszkańcy wsi mogli stać się członkami wspólnoty ludzi dotkniętych efektami wojen, konfliktów i wyrówny-

wania krzywd z zeszłego wieku. Również tę niechcianą spuściznę zawdzięczałoby swoim przodkom⁸.

Zupełnie inaczej kwestię dziedziczenia w życiu mieszkańców wsi postrzega Tomáš. Krytyk przekonuje, że pewne zachowania oraz postawy przekazywane są tam z pokolenia na pokolenie. Właśnie dlatego Gita Lausmann spotyka we współczesnych Puklicach „[...] takřka dědičnou krutost a bezcitnost” (Tomáš 2006). Podobną opinię wyraża Derdowska. Według polskiej bohemistki prowincja w powieści Denemarkovej stanowi miejsce pełne nieprzejednanego uporu, braku tolerancji, dziedzicznej nienawiści i zacofania (Derdowska 2006).

Kwestię wrogiego nastawienia pukliczan do lekarki z Pragi podejmuje także Haman, starając się zrozumieć powody takiego zachowania. Jego zdaniem doszło do konfliktu dwóch mentalności, mieszkańcy wsi przeciwstawili Gicie Lausmann gniew, u źródeł którego stała chciwość oraz cztery dekady życia w państwie szerzącym ideologię walki klasowej (Haman 2006, s. 2). Krytyk przyczyn nienawiści pukliczan wobec Gity Lausmann upatrywał więc w propagowanej przez komunizm idei antagonizmu ludzi pochodzących z różnych klas społecznych. Zgodnie z nią ojciec bohaterki utworu należał do burżuazji, klasy wyzyskującej niezamożnych mieszkańców wsi. W takim kontekście konfiskata majątku Rudolfa Lausmanna miała być usprawiedliwiona nie tylko z powodu jego narodowości czy domniemanej współpracy z wrogiem, lecz także ze względu na przynależność do grupy społecznej o wartościach jawnie przeciwstawiających się

⁸ Françoise Mayer, francuska badaczka czeskiej pamięci o komunizmie, zauważa, że przypadki konfiskaty czy przejęcia nieruchomości będące efektem zawirowań politycznych stanowiły wspólne doświadczenie osób niemal z każdego pokolenia żyjącego na terenie dzisiejszych Czech w XX wieku. Chodzi tu także o zdarzenia, które miały miejsce jeszcze przed 1945 rokiem. Szerzej na ten temat zob.: Mayer 2009, s. 62–63. Por. Šmídová 2000, s. 69–88. Warto odnotować, że problem utraty/konfiskaty nieruchomości, która znajduje się na terenie dzisiejszych Czech, obecny jest nie tylko w literaturze czeskiej czy niemieckiej. Willa Tugendhatów w Brnie oraz losy jej kolejnych właścicieli stały się inspiracją dla brytyjskiego pisarza Simona Mawera. Jego książka pt. *The Glass Room* (zob. Mawer 2009) doczekała się przekładu na język czeski i polski. Zob. Mawer 2013, Mawer 2011.

ideologii komunizmu. Mieszkańcy wsi nie uwolnili się jeszcze od komunistycznej interpretacji stosunków społecznych, zaś taki schemat rozumienia rzeczywistości nakładali także na wydarzenia sprzed okresu komunizmu w Czechosłowacji. Haman zwrócił również uwagę na chciwość pukliczan. Jego zdaniem także w tym wypadku chodzi o cechę, której stanowi specyficzną spuściznę komunizmu:

V tomto smyslu se román stává především kritickým obrazem hlubokého močálu přežitků této minulosti v mysli takzvaného „lidového” člověka, zdevastované mnohaletou vládou utilitárního pragmatismu („co je doma, to se počítá”) [...] (Haman 2006, s. 2).

Użyte wyrażenie *co je doma, to se počítá* oznacza popularne w komunistycznej codzienności – jak odnotowuje *Malý slovník reálií komunistické totality* – „Heslo, kterým se řídila většinová společnost. Byl to eufemismus pro *kradení*” (Schmiedtová 2012, s. 33–34)⁹. Według krytyka mieszkańcy wsi są więc naznaczeni doświadczeniem życia w kraju, w którym obok deklarowanej ideowości duże znaczenie miał również specyficznie pojmowany pragmatyzm. Zgodnie z jego zasadami dobra materialne stanowiły wartość nadrzędną. Sposób, w jaki doszło do wzbogacenia, nie miał przy tym znaczenia.

Spośród głosów analizujących postępowanie pukliczan zdecydowanie wyróżniały się opinie Fialovej-Šporkovej i Hamana. Krytyczka – w przeciwieństwie do innych uczestników debaty – podważyła wiarygodność portretu współczesnej prowincji. Jej zdaniem trudno uwierzyć w to, że po tylu latach przeszłe wydarzenia mogą wzbudzać takie emocje wśród osób, które nie były ich świadkami:

Poněkud nevěrohodný je i obraz současné vesnice: potomci protagonistů poválečných událostí stále žijí starými vášněmi, oslovují se původními německými jmény, stále cítí svoji vinu kvůli násilnému zabrání majetku a dokonce i ti, kteří si válečnou

⁹ To popularne wyrażenie stało się także tytułem filmu opowiadającego o codzienności czeskosłowackiej normalizacji. Komedya z 1980 roku pt. *Co je doma, to se počítá, pánové...* opowiada o konflikcie dwóch rodzin. Chęć szybkiego i łatwego wzbogacenia się w dużej mierze determinuje postępowanie bohaterów. Po polsku film był wyświetlany pod tytułem *Wiedzą sąsiedzi, jak kto siedzi*.

minulost jen stěží mohou pamatovat, staré dáme tykají a reagují tak, jako by šlo o jejich vlastní zážitky (Fialová-Šporková 2006, s. 2).

Do kwestii wiarygodności przedstawionego w powieści konfliktu odniósł się również Haman. Jego zdaniem pisarka zaproponowała czytelnikom czarno-białą wizję sporu między Gitą Lauschmann a mieszkańcami Puklic:

Problém je v tom, že autorka protiklady obou pozic vyhrotila až příliš drasticky (to si uvědomíme, pokud si připomeneme obdobnou prózu Hájičkovu, *Selský baroko*). Týká se to zejména postav vesničanů (Haman 2006, s. 2).

W ujęciu uczestników dyskusji powojenne przestępstwo dokonane na Gicie Lauschmann i jej bracie stało się wydarzeniem, które – choć wyparte z pamięci i tabuizowane – scaliło ówczesną wspólnotę i do dziś wywiera wpływ na tożsamość i postępowanie pukliczan. Właśnie z tego powodu rekonstrukcja motywacji i tożsamości mieszkańców wsi ogniskowała się wokół kategorii podkreślających ścisły związek między pokoleniami. Pojęcia ciągłości, dziedzictwa, spuścizny oraz pamięci pomogły krytykom w rozpoznaniu stanu współczesnej prowincji przedstawionej w *Pieniądzach od Hitlera*. Diagnoza ta niemal nie wyszła poza ramy zakreślone przez pisarkę – większość autorów opinii skupiła się więc na dociekaniu przyczyn agresji, nienawiści i chciwości pukliczan, nie zadając pytań, które przekraczałyby obraz wspólnoty nakreślonej przez Denemarkovą. Tylko nieliczne głosy kwestionowały wiarygodność takiej wizji społeczności wiejskiej.

Wartość literacka oraz społeczne znaczenie utworu

Oprócz analizowania poszczególnych wydarzeń i postaw z życia bohaterów literackich uczestnicy debaty podjęli także próbę całościowej oceny *Pieniądzy od Hitlera*. Wartość powieści rozpatrywali w oparciu o dwa kryteria: literacką jakość utworu oraz jego społeczny wydźwięk.

Zdaniem Hamana Denemarková zbyt skupiła się na atrakcyjności podjętego tematu i jego oddziaływaniu na czytelników. W efekcie nie dość uwagi poświęciła artystycznej stronie tekstu. Pisarka

[...] ve snaze vyzdvihnout morální aspekt příběhu podlehla nebezpečí, jaké hrozí vždy, když tematická stránka převáží nad stránkou poetickou. Šalda o tom kdysi hovořil jako o chybě, které se dopouštějí slovesní umělci, kterým tane na myslí především přímé společenské působení jejich textů. Dostávají se pak do nebezpečné blízkosti publicistiky, která zdatně podvazuje jejich úsilí umělecké (Haman 2006, s. 2).

Do podobnego wniosku doszedł także Josef Chuchma. Krytyk odnotował, że wartość dzieła nie sprowadza się wyłącznie do pisania na ważne z punktu widzenia społeczeństwa tematy, równie istotna jest oryginalność, której twórca daje wyraz poprzez zachowanie oraz wypowiedzi bohaterów utworu. Niestety, powieść Denemarkovej odznacza się schematycznością oraz brakiem oryginalności (Chuchma 2006, s. B6).

Uczestnicy dyskusji o *Pieniądzach od Hitlera* wskazali także na inne wady utworu. Zdaniem autorki bloga „Jedu v knize” przedstawienie w książce bolesnych doświadczeń głównej bohaterki z okresu jej życia w Pradze (gwałt, zabójstwo dziecka, samobójstwo męża) było zbyt uczuciowe. I bez tego epizodu Gita Lauschmann doświadcza niewyobrażalnych cierpień (*Peníze od Hitlera* 2018). Identyczny zarzut podnosi także Fialová-Šporková. Denemarková przesadziła z „dawkowaniem” okrutnych wydarzeń (Fialová-Šporková 2006, s. 2). Na przesyt scen związanych z tragicznymi przeżyciami głównej bohaterki zwraca uwagę również Alois Burda¹⁰. Oprócz tego krytyk podkreśla nielogiczność zachowań niektórych postaci z książki. Według niego obecność zbyt uczuciowych scen oraz irracjonalnych działań bohaterów utworu ma swoje źródło w chęci uczynienia powieści bardziej interesującą:

A takových hlúpostí, co mají navýšit napínavost a atraktivnost toho texta, je u Denemarkovej dost a dost a každú chvílu (Burda 2006, s. 3).

Konstatacja Burdy jest więc podobna do przytoczonej wyżej opinii Hamana. Zbyt uczuciowość pewnych scen, przesycenie powieści zbędnymi wydarzeniami odnotowuje również Marešová. Według niej taki „nadmiar” odbija się na wartości utworu:

¹⁰ Pod tym pseudonimem publikuje Pavel Janoušek.

Radka Denemarková rozestavěla důvěryhodnou scénu, rozdala odpovídající role a divadlo rozehrála prologem i zásadní vstupní informací. Svoji hrdinku, její okolí i sám příběh ale postupně přetížila, přesytila. Poetická vyjádření ani omšelé fráze příběh neodlehčily. Spisovatelka nepomohla textu ani čtenáři. Ne, že by se podobný osud nemohl reálně odehrát, ale na jeden knižní příběh je toho příliš. To, co mělo hlubinně zasáhnout, bohužel, jen sklouzne po povrchu (Marešová 2006).

Oprócz dostrzeżenia wad *Pieniędzy dla Hitlera* uczestnicy debaty zwrócili również uwagę na zalety prozy Denemarkovej. Pozytywnie waloryzowano zwłaszcza naturalistyczne opisy (zob. Šícha 2006, s. 16; Adamovič 2007; Fialová-Šporková 2006, s. 2), poetyckość utworu, obfitość metafor (*Peníze od Hitlera* 2018) czy sposób, w jaki pisarka nakreśliła stany psychiczne Gity Lauschmann (Fialová-Šporková 2006, s. 2). Szczególną uwagę przykuł zwłaszcza „surowy styl” (Šícha 2006, s. 16) autorki. Według Fischera „[...] neurotická dramatickosc psaní” (Fischer 2007) Denemarkovej oznacza przede wszystkim stosowanie krótkich zdań oraz „[...] rychlé střídání obrazů ve stylu filmového střihu” (Fischer 2007). Z kolei zdaniem Badinovej pisarka łączy krótkie zdanie, które sprawiają wrażenie urwanych, ze zdaniami dłuższymi. Oprócz tego Denemarková „Příběh vypráví jakoby ze dvou stran – ze strany nestranného pozorovatele, ale i jako Gita samotná. Až z toho má čtenář pocit, že nakukuje do deníku staré paní, ale zároveň sleduje dokumentární film jejího marného boje” (Badinová 2012). Za wartościowe krytyczka uważa również wzbogacenie książki o czarno-białe fotografie, które mają podkreślać moc samego tekstu (Badinová 2012)¹¹.

Autorzy opinii i ocen o *Pieniędzach od Hitlera* zwrócili również uwagę na to, w jaki sposób powieść funkcjonuje jako zjawisko w życiu społecznym. Według Lojína zainteresowanie czytelników oraz nagrody literackie świadczą o tym, że utwór – choć dotyczy trudnych i bolesnych doświadczeń – ma swoją wartość, zaś podejmowanie w literaturze podobnych tematów nie jest pozbawione sensu (Lojín

¹¹ Wspomniane zdjęcia nie zostały umieszczone w polskim tłumaczeniu powieści.

2012). Z kolei zdaniem Derdowskiej książka Denemarkovej nie pozostawia czytelników obojętnych wobec opisywanych w niej problemów. Jednocześnie *Pieniędze od Hitlera* stanowią oryginalny głos w czeskiej debacie o przeszłości:

Energická narace Radky Denemarkové [...] má ještě jednu výhodu: nejen že čtenáře pohltí a ohromí vodopádem hořkých pravd, ale vyvolá v něm opravdové znepokojení. Jakožto kulturní vyvážení aktuálních diskusí o Benešových dekretech, šedesátém výročí vysídlení Sudetských Němců nebo debat o zřizování institucí pečujících o tak zvanou paměť národa nemá v českých podmínkách podobná literární fikce obdoby (Derdowska 2006).

Takže Tomáš zwraca uwagę na znaczenie powieści dla czeskiej dyskusji o przeszłości. Jego zdaniem utwór burzy społeczne wyobrażenie o powojennych wysiedleniach Niemców sudeckich. Krytyk podkreśla, że w świadomości społecznej utarł się pogląd o decydującej wpływie dekretów Beneša na los Niemców na terenie Czechosłowacji po 1945 roku. Taka wizja przeszłości rozmywała jednocześnie odpowiedzialność za popełnione wówczas przestępstwa:

Stačí si ‘pustit rádio’ a zdá se, že vinen je muž, jenž se ‘zasloužil o stát’: můžou za to prezidentovy dekrety. Pohodlná floskule – dekrety zapříčinily, lid za nic nemůže (Tomáš 2006).

Według Tomáša proza Denemarkovej zmusza czytelnika do postawienia sobie niewygodnego pytania o postawę własnych rodziców podczas wojny i tuż po niej (Tomáš 2006). Tym samym utwór dekonstruuje zakorzenioną w pamięci zbiorowej Czechów narrację o winie Beneša i jego dekretów za wydarzenia związane z wysiedleniem. Przedstawione przez pisarkę „studium przypadku” – losy Gity Lauschmann – proponuje odejście od dyskusji o regulacji prawnej będącej impulsem do określonych działań i skupienie się na zagadnieniu indywidualnej odpowiedzialności za konkretne okrucieństwa i przestępstwa popełnione w trakcie wysiedlenia Niemców sudeckich.

Zaproponowana przez uczestników dyskusji ocena powieści nie była jednoznaczna. Krytycy podkreślali, że książka została dobrze przyjęta przez czytelników oraz stanowi odważny głos w debacie do-

tyczącej czeskiej pamięci zbiorowej o powojennej przeszłości, jednak opinie dotyczące literackiej wartości utworu nie były już tak pochlebne. Choć styl autorki oraz naturalizm opisów uznano za trafne oraz współgrające z tematyką powieści, to wątpliwości budziło użycie innych środków artystycznego wyrazu oraz sposób prezentowania pewnych zagadnień w powieści. W związku z tym pojawiło się głosy argumentujące, że utwór Denemarkovej znajduje się na granicy publicystyki oraz w niektórych fragmentach przypomina literaturę popularną. Krytycy szczególnie negatywnie odnieśli się do częstych w powieści scen przemocy, uznając, że obecność dużej części z nich nic nie wnosi do utworu. W tym kontekście często pojawiały się opinie tożsame z ironicznym komentarzem Burdy: „[...] ta książka by mogła być moc dobrą, kiedy nebyla taková, jaká je” (Burda 2006, s. 3).

Zakończenie

Powieść *Pieniądze od Hitlera* spotkała się z dość pozytywnym odbiorem krytyków literackich, publicystów oraz blogerów. Literacki opis powojennej rzeczywistości na prowincji i współczesnej walki o wyrównanie krzywd skłonił uczestników debaty nie tylko do przemyślenia losów Gity Lauschmann, ale też do zastanowienia się nad funkcjonującymi w świadomości innych bohaterów utworu narracjami o przeszłości. Z tego względu kwestia indywidualnej i zbiorowej pamięci o wydarzeniach minionych pojawiała się w wielu kontekstach – autorzy recenzji analizowali ciągłość struktur mentalnych na prowincji oraz zastanawiali się nad źródłami ludzkich przekonań, które wpływają na ocenę przeszłości. Poczynione uwagi można traktować jako część publicznej dyskusji, której tematyka wykracza poza ramy powieści. W trakcie debaty o *Pieniądzech od Hitlera* podnoszono bowiem zagadnienia niezwykle aktualne z punktu widzenia czeskiej tożsamości. Do kwestii aktualnej interpretacji wysiedleń Niemców sudeckich dołączyły pytania o to, w jaki sposób komunizm wpłynął nie tylko na współczesną pamięć o I Republice Czechosłowackiej, II wojnie światowej czy wydarzeniach powojennych, ale również na mentalność społeczeństwa czeskiego.

Osobną kwestią pozostają zarzuty dotyczące literackiej wartości książki. Uwagi uczestników debaty na temat publicystycznego stylu pisarki oraz jej zainteresowania „atrakcyjnością” utworu, nie zaś jego jakością, są uzasadnione i do pewnego stopnia współbrzmia z wypowiedziami samej pisarki. Denemarková podkreśla bowiem, że celem jej prozy jest rozliczenie się z czeską przeszłością:

„Vybirám si kostlivce ve skříní. [...] Kostru po kostře si беру, prosvětluju si je přes lidské osudy a témata, která česká společnost zametá pod koberec (Denemarková 2007).

Takie stanowisko można zapewne odbierać jako zbyt wąską koncentrację na wymowie powieści i częściowe choćby wyjaśnienie niedostatecznego skupienia na artystycznej stronie utworu. Z kolei nadmierną obecność scen przemocy w powieści mającej za zadanie – jak deklaruje pisarka – naruszyć temat tabu, można interpretować nie tylko w kategoriach niedostatecznego opanowania literackiego rzemiosła. Zdaniem Joanny Tokarskiej-Bakir debaty dotyczące Holocaustu i winy za jego okrucieństwa z reguły inspirowane były filmem, książką lub wystawą, która „[...] pewne fakty naświetla w sposób szokująco śmiały” (Tokarska-Bakir 2003). Zapewne i w przypadku utworu Denemarkovej można mówić o prowokacji, która ma przyciągnąć uwagę, wstrząsnąć czytelnikiem, a w dalszej kolejności zmusić go do namysłu, zaś społeczeństwo – skłonić do zmierzania się z problemem odpowiedzialności za czyny swoich przodków.

Z literackiej prowokacji mógł wynikać także sposób przedstawiania w *Pieniądzech od Hitlera* doświadczeń granicznych. Wybór konkretnej narracji, w kontekście prezentowania traumatycznych wydarzeń najczęściej badany w utworach dotyczących Holocaustu¹²,

¹² Kwestia „właściwego” przedstawienia traumy Holocaustu stanowi stały element dyskusji naukowych o Zagładzie. Ważnym elementem tej debaty jest przekonanie części badaczy, że *Szoa* było wydarzeniem bez precedensu w historii. Na temat dylematów związanych z historycznymi, literackimi i filmowymi reprezentacjami Holocaustu zob. np. Ziębińska-Witek 2005. O „wyjątkowości” Zagłady zob. Milchman, Rosenberg 2003, s. 85–115.

w dużym uproszczeniu dzieli twórców na „[...] ‘etyków’ (tj. uznających kryterium stosowności za nadrzędne w przypadku narracji o Zagładzie) i ‘estetyków’ (a zatem nieuznających kryterium etycznego za obowiązujące bardziej niż w jakimkolwiek innym typie pisarstwa)” (Wolski 2015, s. 8). Czeska pisarka zdecydowała się na narrację naturalistyczną, opis „bez eufemizmów”. Zdaniem Aleksandry Ubertowskiej taki wybór pisarski „[...] jest balansowaniem na krawędzi; wystarczy jedno nieopatrznie użyte słowo, by zatarciu uległa granica między opisem aktu wykluczenia, stygmatyzacji a mimowolnym (dokonującym się wbrew intencjom mówiącego) przyzwoleniem na ten proceder” (Ubertowska 2002, s. 127). W tym kontekście negatywne głosy recenzentów dotyczące nadmiaru brutalnych scen można potraktować również jako brak aprobaty wobec decyzji Denemarkovej o odrzuceniu zasady „stosowności” w pisaniu o doświadczeniach, które z trudem poddają się werbalizacji.

Debata wokół powieści Radki Denemarkovej wyraźnie pokazuje, że pamięć o powojennej przeszłości wciąż odgrywa istotną rolę w czeskiej debacie publicznej. Polemiki dotyczące *Pieniądzy od Hitlera* koncentrowały się na zagadnieniach aktualizujących utarte narracje o minionych wydarzeniach. Skonfrontowanie nieznanymi szerzej reprezentacji przeszłości z utrwalonymi w świadomości społecznej wyobrażeniami sprawiło, że czeska pamięć zbiorowa o okresie powojennym ujawniła swój niedomknięty, wciąż podatny na rewindykację, charakter.

Literatura

- Adamovič I., 2007, *Rumunská satira knihou roku*, „Pražský deník”, On-line: https://prazsky.denik.cz/kultura_region/kniha_roku20070423.html [dostęp: 30.12.2020].
- Badinová A., 2012, *Poetický obraz velké tragédie*. On-line: <http://www.klubknihomolu.cz/20628/poeticky-obraz-velke-tragedie/> [dostęp: 01.12.2020].
- Burda A., 2006, *Ze čtenářského deníku Aloise Burdy*, „Tvar”, nr 15, s. 3.
- Chuchma J., 2006, *Peníze od Hitlera. Román plný hrůz*, „Mladá Fronta Dnes”, nr 243, s. B6.
- Denemarková R., 2006, *Peníze od Hitlera. (Letní mozaika)*, Brno: Host.

- Denemarková R., 2007, *Zamíndrákovaní si vždy najdou oběti*, rozmowę przeprowadził František Cinger, On-line: <https://www.novinky.cz/kultura/clanek/radka-denemarkova-zamindrakovani-si-vzdy-najdou-obeti-40156890> [dostęp: 01.02.2021].
- Denemarková R., 2008, *Peníadze od Hitlera. (Letnia mozaika)*, tłum. T. Timingeriu, współprac. O. Czernikow, Wrocław: Atut.
- Derdovská J., 2006, *O obtížných dějinách – vznětlivě nebo umírněně?*, On-line: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/19551/denemarkova-radka-penize-od-hitlera> [dostęp: 08.11.2020]
- Fialová-Šporková A., 2006, *Měně by bylo více*, „Tvar”, nr 18, s. 2.
- Fischer P., 2007, *Tři romány o tom, jak se do nás vpisují dějiny*, „Hospodářské noviny”, nr z 06.04. On-line: <https://archiv.ihned.cz/c1-20841450-tri-romany-o-tom-jak-se-do-nas-vpisuji-dejiny> [dostęp: 01.12.2020].
- Gross J. T., 2000, *Sąsiedzi. Historia Zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny: Pogranicze.
- Haman A., 2006, *Život jako krimi*, „Tvar”, nr 18, s. 2.
- Hájíček J., 2005, *Selský baroko*, Brno: Host.
- Hirsch M., 2012, *The Generation of Postmemory Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York: Columbia University Press.
- Holý J., 2017, *Conventions of Radka Denemarková's Novel Peníze od Hitlera (Money from Hitler) along with its Reception*, „Poznańskie Studia Slawistyczne”, nr 12, s. 371–379.
- Holý J., Sladovnicková Š., 2015, *Čtyřikrát o holokaustu*, „Slovo a smysl”, nr 23, s. 66–79.
- Horák O., 2006, *Posílám nějaké peníze, s úctou Hitler*, „Lidové noviny”, nr 150, s. 20.
- Hulec V., 2010, *Peníze od Hitlera znají jen schémata a neživotné figury*, On-line: https://www.idnes.cz/kultura/divadlo/penize-od-hitlera-znaji-jen-schemata-a-nezivotne-figury.A100110_212216_divadlo_tt [dostęp: 01.02.2021].
- Peníze od Hitlera*. 2018, On-line: <http://jeduvknize.cz/penize-od-hitlera/> [dostęp: 01.12.2020].
- Kola A. F., 2011, *Europa w dyskursie polskim, czeskim i chorwackim*, Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Kratochvíl J., 2006, *Herec*, Brno: Druhé město.
- Lojín J., 2012, *Návraty Gity Lausmannové*. <https://www.vaseliteratura.cz/prodospel/2200-penize-od-hitlera> [dostęp: 01.12.2020].
- Marešová M., 2006, *Román o nenávisti a zrazená hrdinka*. On-line: <https://www.hostbrno.cz/ohlasy/roman-o-nenavisti-a-zrazena-hrdinka/> [dostęp: 15.12.2020].
- Mawer S., 2009, *The Glass Room*, New York: Other Press.
- Mawer S., 2011, *Przestrzeń za szkłem*, tłum. B. Maliborski, Warszawa: Świat Książki.

- Mawer S., 2013, *Skleněný pokoj*, tłum. L. Novák, Zlín: Kniha Zlín.
- Mayer F., 2009, *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*, tłum. H. Be-guivínová, Praha: Argo.
- Milchman A., Rosenberg A., 2003, *Eksperymenty w myśleniu o Holocaustcie. Auschwitz, nowoczesność i filozofia*, tłum. L. Krowicki, J. Szacki, War-szawa: Scholar.
- Novák J., 2004, *Zatím dobrý. Mašínovi a největší příběh studené války*, Brno: Pe-trov.
- Novák J., 2015, *Nie jest źle*, tłum. D. Dobrew, Wrocław: Książkowe Klimaty.
- Novák J., 2020, *Kundera. Český život a doba*, Praha: Argo, Paseka.
- Peroutková M., 2015, *Židovství v české a německé literatuře »Peníze od Hitlera« Radky Denemarkové a »Harlemský holocaust« Maxima Billera*, „Svět litera-tury“, nr 52, s. 177–195.
- Rudiš J., 2006, *Grandhotel. Román nad mraky*, Praha: Labyrint.
- Rudiš J., 2011, *Grandhotel. Powieść nad chmurami*, tłum. K. Dudzic, Wrocław: Good Books.
- Schmiedtová V., 2012, *Malý slovník reálií komunistické totality*, Praha: Nakla-datelství Lidové noviny.
- Šícha J., 2006, *Knihovnička historická*, „Literární noviny“, nr 23, s. 16.
- Šmaus M., 2005, *Děvčátko, rozdělej ohníček (Na cikňi na bari, čarav tro voďori)*, Praha: Knižní klub.
- Šmaus M., 2013, *Dziewczynko, roznieć ogieniek*, tłum. D. Dobrew, Wrocław: Książkowe Klimaty.
- Šmídová O., 2000, *Housing Stories : Family strategies Related to the Property Maintenance and Transfer*, [w:] *Our Lives as Database. Doing a Sociology of Ourselves: Czech Social Transitions in Autobiographical Research Dialogues*, red. Z. Konopásek, Praha: Karolinum, s. 69–88.
- Tokarska-Bakir J., 2003, *Polska jako chory człowiek Europy? Jedwabne, »postpamięć« i historycy*, On-line: <https://www.eurozine.com/polska-jako-chory-czlowiek-europy/> [dostęp: 01.02.2021].
- Tomáš F., 2006, *Co dělal tvůj otec za války?*, „Týdeník A2“, nr 30. On-line: <https://www.advojka.cz/archiv/2006/30/co-delal-tvuj-otec-za-valky> [dostęp: 01.12.2020].
- Ubertowska A., 2002, *Aporie, skandale, wyrwy w tekście. Etyka opowieści o Za-gładzie*, „Teksty Drugie“, nr 1–2, s. 125–139.
- Wolski P., 2015, *Narracje o Zagładzie. Otwarcie*, „Narracje o Zagładzie“, nr 1, s. 7–12.
- Ziębińska-Witek A., 2005, *Holocaust. Problemy przedstawiania*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.